

LJEKARNA EUGENA VIKTORA FELLERA U DONJOJ STUBICI

LORKA LONČAR □ Muzeji Hrvatskog zagorja - Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica

1 Ljekarna samostana Male braće u Dubrovniku jedinstvena je u povijesti farmacije jer je primjer ljekarne koja neprekidno djeluje od 14. st. do danas.

2 V. Grdinić, *Ilustrirana povijest hrvatskog ljekarništva: ljekarništvo na tlu Hrvatske: dokazi*, Zagreb, Hrvatsko farmaceutsko društvo, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1997., str.101.

3 Naziv za prodavače mirisa i mirisnih droga te za skupljače bilja u 14. st., nakon čega se taj naziv rabi za ljekarnika.

4 *Apotheca* je grčka riječ, a označava skladište, mjesto gdje se čuvaju nepotrebne stvari. U latinskom jeziku ta je riječ označavala prostor u kojemu se čuvalo vino ili knjige, a u srednjem vijeku počinje se odnositi i na ljekarnu.

5 Adam Oršić u svojim *Memoarima* piše da je prije 1750. godine "zagrebački kaptol imao jednog gradskog medicusa, ostale su liječili nekoliko regimentskih kirurga, franciskani, onda apotekari, i većina kuća je imala malu zalihu medicina i upotrebljavala su se različita kućna sredstva" (A. Oršić, *Memoari*. U Arhiv za povjestnicu jugoslavensku, knj. X., Zagreb, 1869.).

6 Sigurno je da su alkemičari utjecali na usavršavanje naprava i kemijskih tehnika (Grdinić, V., *nav. djelo*, bilj. 2, str. 175.).

7 Jedan od osnivača i glavnih predstavnika ijtrokemije je Jean Baptiste Van Helmont, Paracelzususov učenik koji je razvio velik broj kemijskih lijekova.

8 Grdinić, V., *nav. djelo*, bilj. 2, str. 231.

9 Sirov ili prerađen proizvod različitoga podrijetla (biljnoga, životinjskoga, mineralnoga) koji se primjenjuje u medicini.

10 Grčki liječnik i filozof, tvorac medicinskog sustava koji je prevladavao u razdoblju antike i cijeloga srednjega vijeka. Prvi je pokušao objasniti indikaciju i doziranje lijekova te se smatra osnivačem farmaceutске tehnologije.

KRATKI PREGLED POVIJESTI LJEKARNIŠTVA

Ljekarništvo je staro koliko i samo čovječanstvo. Prvi spomen ljekarništva nalazimo već u asirsko-babilonskim natpisima na spomenicima 2000. g. pr. Krista, a prve ljekarne pojavljuju se u 8. st. u Arapa, u Bagdadu. Liječnici su propisivali i izdavali lijekove sve do 13. st., kada se pod utjecajem arapske odnosno salernitanske škole farmacija odvaja od medicine, a odredbu o tome nalazimo u Zakoniku Fridrika II. pod nazivom *Ars medicamenta componendi*. Od tada je liječnicima bilo zabranjeno baviti se pripremom i prodajom lijekova i ulaziti u poslovne veze s ljekarnicima.

Najstarije hrvatske javne ljekarne djelovale su u Trogiru (1271.), Dubrovniku¹ i Splitu (1282.), Zadru (1289.), Kotoru i Rabu (1326.), Puli (1353.), Zagrebu (1355.) i Šibeniku (1420.).² U njima su radili *fectionari* (priređivači) i *aromatiziji*³, a nazivale su se *statio* i *apotheca*⁴. Lijekovi koje su izrađivali ljekarnici u tim srednjovjekovnim ljekarnama bili su uglavnom od ljekovitog bilja, a u vrlo malim količinama za pripravu su se upotrebljavali sumpor, arsen, antimon i živa.

U nedostatku javnih ljekarni, kućanstva, posebice dvorci kao središta vlastelinstava, posjedovali su posebne ormare s ljekovitim biljkama i *ljekaruše* – zbirke recepata i uputa za liječenje koje su najčešće pisali svećenici i redovnici.⁵ Ljekarne su se najčešće nalazile unutar samostana, a redovnici - isusovci, franjevci i pavlini, pripadnici tadašnjega najobrazovanijeg sloja, bili su prvi ljekarnici. Početak ljekarničke djelatnosti u Hrvatskom zagorju također je vezan za samostane, a dobar je primjer franjevački samostan u Krapini. Franjevci su prvotno držali kućne ljekarne (*Apothecula domestica*), a njihovi ljekarnici i ranarnici besplatno su liječili i ljude izvan samostana. U 18. st. počeli su osnivati i javne ljekarne, npr. u Varaždinu i Kloštar Ivaniću.

Učestalo liječenje kemijskim sredstvima kao što su sumpor i živa počinje tek u 17. st., a do tada se većina lijekova proizvodila od ljekovitog bilja. Sve do 16. st. ljekarnici su se bavili i alkemijom, koja je zapravo kemija u svojoj predznanstvenoj fazi razvoja.⁶ Lijekovi su se dobivali destilacijom iz biljnog materijala, a destilacija, otapanje, taloženje, kristalizacija, žarenje i upjeljavanje biljnih droga tada je pripadalo umijeću alkemije. Po-

stojali su i *čudotvorni lijekovi*, ali se takva praznovjerja počinju odbacivati već krajem 16. st. Osobito je kritički orijentiran bio i Andrija Dudić, podrijetlom iz Orehovice u Hrvatskom zagorju, koji je pokusima provjeravao djelotvornost lijekova.

U 17. st. razvija se *ijatrokemija*,⁷ koja uči da su procesi u ljudskom tijelu po svojoj prirodi kemijski, a njihov poremećaj uzrokuje bolest koja se, sukladno tome, može izliječiti isključivo specifičnim kemijskim sredstvima. Tada u upotrebu ulaze kemijski ili spagirični lijekovi poput sumpora, žive, arsena, joda, kaolina, efedrina, opija, željeza i gorke soli.⁸ Ipak, još u 18. st. hrvatska farmakologija i farmakoterapija ponajviše ostaje vezana za biljne lijekove. Tek u 19. st., pod utjecajem napretka znanosti, razvija se ljekarništvo u Hrvatskoj. Osobito je razvoj tehnike omogućio da ljekarnici dobro opreme svoje laboratorije, koje su najčešće držali u sklopu ljekarne.

U 19. st. iz droga⁹ se počinju izlučivati djelatne tvari u kristalnom obliku. Tada je kemija još pod okriljem farmacije, a tek se krajem 19. st. oslobađa te preuzima prevlast.

Početak 20. st. vrijeme je kada sintetički i patentirani preparati potiskuju droge, zbog čega nastaju i mnoge rasprave, primjerice ona prof. Alexandra Tschircha pod nazivom *Return to Drugs*, koja naglašava važnost farmacije odnosno droga, a ustaje protiv industrijalizacije ljekarni.

Industrijska proizvodnja lijekova, odnosno farmaceutska industrijska tehnologija, ubrajala se u galensku farmaciju, koja je nazvana prema Galenu¹⁰. Odvajanje do kojega je došlo bilo je razumljivo jer se pod galenskom farmacijom razumijevala proizvodnja lijekova na malo.¹¹ Industrijska se proizvodnja odvojila od laboratorijske i počela je obuhvaćati isključivo tvorničku proizvodnju lijekova, koja zahtijeva mnogo kompliciranije procese i aparaturu, povezanost većeg broja stručnjaka, farmaceuta, kemičara, tehnologa i strojarskih inženjera, a ne samo nekoliko ljekarnika. Početak industrijske proizvodnje lijekova u Hrvatskoj veže se uz Hrvatsko zagorje, odnosno uz ljekarnika Thierryja i njegovu ljekarnu – tvornicu u Pregradi. Kada je Adolf Alfons Thierry de Chateauvieux 1892. g. dobio potrebnu dozvolu, sagradio je zgradu u kojoj je otvorio ljekarnu *K andelu čuvaru*, a iza nje su se nalazile

EUGEN VIKTOR, 1915

tvorničke prostorije. To je bila prva farmaceutsko-kemijska tvrtka u jugoistočnoj Europi.

Nekoliko godina nakon Thierryjeva dolaska u Pregradu, 1899. g., Hrvatsko zagorje dobilo je još jednoga slavnog ljekarnika – Eugena Viktora Fellerera.

Ljekarnik Eugen Viktor Feller (1871. - 1936.)¹²

Vlasnikom ljekarne *Sv. Trojstvo* u Donjoj Stubici 1899. g. postaje jedan od najuspješnijih ljekarnika na prijelazu iz 19. u 20. st., Eugen Viktor Feller. Ljekarnička djelatnost toga grada započela je 50-ak godina prije Fellerova dolaska, kada je vlasnikom istoimene ljekarne od 1853. bio Leopold Vormastini. Vormastinija 1891. g. nasljeđuje

Najstarije hrvatske javne ljekarne djelovale su u Trogiru (1271.), Dubrovniku i Splitu (1282.), Zadru (1289.), Kotoru i Rabu (1326.), Puli (1353.), Zagrebu (1355.) i Šibeniku (1420.).

U nedostatku javnih ljekarni, kućanstava, posebice dvorci kao središta vlastelinstava, posjedovali su posebne ormare s ljekovitim biljkama i *ljekaruše* – zbirke recepata i uputa za liječenje koje su najčešće pisali svećenici i redovnici.

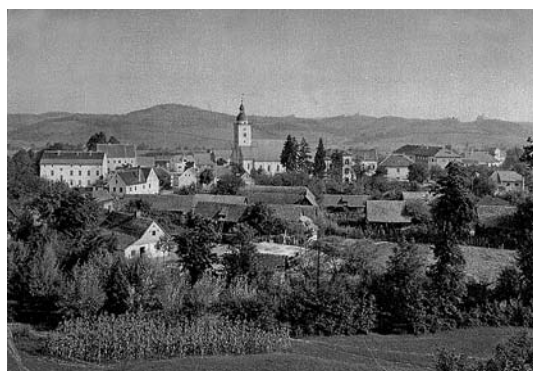
sl.1. Jedan od najuspješnijih ljekarnika na prijelazu iz 19. u 20. st., Eugen Viktor Feller, vlasnik ljekarne *Sv. Trojstvo* u Donjoj Stubici 1899. g.

¹¹ Galenskim se pripravcima i danas nazivaju oni koje ljekarnici sami mogu prirediti od farmaceutskih sirovina.

¹² Eugen Viktor Feller rođen je u Lavovu (Lemberg, danas Ukrajina) 1871. g. Njegov otac David Feller oženio se Elizabetom Holzer, Fellerovom obožavanom majkom, austrijskog podrijetla.

sl.2. Neobarokna zgrada koju je ljekarnik E. V. Feller dao sagraditi kao tvornicu-laboratorij ostala je sačuvana do danas, a 2006. godine izvana je potpuno obnovljena i restaurirana. Ima iznimnu arhitektonsku vrijednost te je važan urbanistički element grada. Stoga je 1994. godine i zaštićena kao spomenik kulture.

sl.3. Donja Stubica početkom 20. stoljeća

13 *Od vrta do neba*, Gornja Stubica, 2007., katalog izložbe, str. 90.

14 Iznad središnjeg ulaza u ljekarnu zgradu ukrašava balkon. Pročeljem s nizom prozora neobaroknog stila dominiraju dekorativni detalji. Natprozornici na katu ukrašeni su reljefnim ženskim glavama, a oni u prizemlju volutama i floralnim motivima. Iznad glavnog ulaza nalazi se kartuša s natpisom: "U ime Božje 1901." Zapadnom bočnom stranom dominira ženski lik u dugoj haljini te medaljoni povezani lovorovim vijencima, usred kojih se nalaze slova M.E.V. FELLER. Autor projekta zgrade je nepoznat (Stella Fatović Ferencić, Jasenka Ferber-Bogdan, *Ljekarnik Eugen Viktor Feller*; u *Medicus*, vol. 6., br. 2, 1997.). Zgrada je izgrađena uz prizemnicu koja datira još iz 19. st., iz 1847. g., a podignuta je za potrebe prve stubičke škole. Kasnije, 1880-ih, kada je prizemna zgrada postala pretijesna i neprikladna za školu, započeta je gradnja nove školske zgrade na mjestu današnje Zagrebačke banke, a nakon dolaska Eugena Viktora Felleru zgrada prve stubičke škole otkupljena je za potrebe farmaceutske tvornice odnosno laboratorija. Danas se na njezinu mjestu nalazi stambena zgrada građena krajem 1950-ih.

15 Ljekarna se seli u tu zgradu tek 1920-ih godina.

16 F. Minarik, *Od staroslavenskog vrašćva do suvremenog lijeka*, Ljubljana, 1971.

17 Pleša Lj., *Prilog historiji pošte u Hrvatskom zagorju*; u Starine JAZU, knj. 54., str. 217-218.

njegov zet Gustav Porschinski, zadnji vlasnik prije znamenitoga E. V. Felleru.

Upravo u vrijeme Fellerova dolaska u Donju Stubicu ljekarništvo se prestalo smatrati obrtom i na temelju zakona od 11. travnja 1894. g. ljekarne postaju zdravstveni zavodi.

E. V. Feller završio je studij farmacije u Černovicama, a ondje se kod docenta Glücksmanna, nastavnika kemije, bavio i znanostima. Veliko iskustvo stekao je u mnogim ljekarnama austrijskih provincija. Službovao je i kod Thierija u Pregradi, a prije dolaska u Stubicu dvije je godine bio zakupnik ljekarne *Crvenom križu* ljekarnika Boića u Grubišnom Polju. Došavši u Donju Stubicu, novu ljekarnu *Sv. Trojstvo* otvorio je u zgradi koju je kupio od G. Porschinskog, zajedno sa svojim prijateljem F. Müllerom, liječnikom iz Grubišnog Polja.¹³

Već 1901. g. E. V. Feller u novoizgrađenoj neobaroknoj¹⁴ zgradi pokraj crkve uređuje tvornicu-laboratorij. Prvi kat bogato dekorirane zgrade bio je namijenjen stanovanju, a u prizemlju je bila uređena tvornica-laboratorij, u kojoj se proizvodio Fellerov svjetski poznati *Elsa-fluid*. Anali-

zom reklamnog materijala s ilustracijama i nazivima svih prostorija te tvornice ustanovljeno je da se u prizemlju nalazio laboratorij ili *lučbarnica*, prostorija za dopremu ili *pack-raum*, prostorija za procjeđivanje ili *filtrraum*, spremište ili *magazine*, prostorija za punjenje ili *füllraum*, dvorana za destilaciju ili *destillirraum*, praonica ili *waschraum*, pisarnica ili *comtoir*, ured ili *bureau* i, naravno, ljekarna ili apoteke.¹⁵

Početkom 20. st. postalo je uobičajeno da ljekarne pod nazivom *specijaliteti* u dnevnim novinama i drugdje neposredno nude bolesnicima ljekovite mješavine koje su se, uz kemijske lijekove, tada počele svježe izrađivati u apotekama. Nazivane su fantastičnim imenima te su bile vrlo lijepo zapakirane. Na taj se način zaobilazilo ispravno individualno liječenje uz prethodni liječnički pregled.¹⁶

Ljekarna *K svetom Trojstvu* u *Stubica Dolnja* (Croatien) bila je *mjesto proizvodjanja kućnih i poljepšavajućih sredstava sa zaštitnom markom Elsa*, što se, naravno, ponajprije odnosilo na Fellerov *miomirisni Elsa-Fluid*.

Proizvodnju toga specijaliteta E. V. Feller je započeo već 1897. u Grubišnom Polju, ali je vrhunac ostvario u Donjoj Stubici. Fellerov specijalitet nazvan je po njegovoj majci Elsi. Taj *lijek za sve bolesti* donio je veliko bogatstvo ne samo obitelji Feller, nego i samom gradu Donjoj Stubici. Izvezio se u gotovo sve europske zemlje – u Austriju, Italiju, Njemačku, Francusku i Englesku, a osvojio je i tržište Egipta, Japana, Kine i Amerike, u koju se izvezio posebice u doba prohibicije jer je sadržavao velik postotak alkohola. Pošta u Donjoj Stubici ostvarivala je početkom 20. st. velik prihod zahvaljujući prometu od 300-400 pošiljki lijeka na dan i jednako toliko pouzetnih novčanah uputnica,¹⁷ te je bila prva pošta u Hrvatskom zagorju koja je sudjelovala u međunarodnome poštanskom prometu. Velika popularizacija toga proizvoda

postignuta je reklamama koje su se u ono vrijeme objavljivale u svim časopisima, novinama i kalendarima, na etiketama i ambalažama, a čudotvorni lijek Feller je reklamirao i na pročelju *Elsa-fluid doma*, tada jedine zagrebačke četverokatnice, na uglu Jelačićeva trga i Jurišićeve ulice.¹⁸ Pročelje je bilo u obliku velike boce, a na krovu je bio natpis *Što je Elsa-fluid, to se zna*. O reklamiranju farmaceutskih pripravaka E. V. Feller je mnogo naučio od A. Thierryja u Pregradi, koji je vještim reklamama postigao velik uspjeh u prodaji svojih *specijaliteta*.¹⁹ Feller je naglašavao da je za svoj specijalitet primio više od 100 000 priznanica i liječničkih preporuka te je na reklamama često isticao tekst: *Nijedno drugo sredstvo pa zvalo se kako mu drago i oglašivalo se još toliko, nije primilo priznanica i liječničkih preporuka u tolikom broju kao Fellerov Elsa fluid*.²⁰ U jednom se promidžbenom članku navodi da je Elsa-fluid odlikovan na izložbama u *Parizu, Londonu, Nizzi, Berlinu sa zlatnom kolajnom i začasnom diplomom* i da je Feller imenovan *dvorskim ljekarnikom Njeg. C. i kr. Visosti princa Filipa burbonskog*, da posjeduje *srebrnu kolajnu španjolskog reda crvenoga križa te perzijski sunčani i lavlji red*.²¹

Reklamni su materijali sadržavali opširne opise o tome za što se sve pripravak upotrebljava. Tako saznajemo da se *Elsa-fluid* upotrebljavao kao sredstvo za čišćenje, za bol u udovima (*nakon štrapaca, napora, umornosti... jačajući i oživljavajući*), za njegu usne šupljine (*vrlo obiljubljeno zbog dobrog djelovanja na zubno meso i zube*), za vrat odnosno grlo (*osobito kod hladnih i vlažnih dana za grgljanje*), za njegu kože (*protiv raznih kožnih nečistoća, vrlo osvježavajuće, kožu čisteći*) te za njegu kose (*jača i čisti kožu te odstranjuje stvaranje prhuti*).

Pripravak je preporučivan i u različita godišnja doba - za ljetne dane kao *oživljavajući dodatak za pranje i kupanje, desinficirajući i znoj odstranjujući*, a u zimske dane protiv *raznih škodljivih posljedica zime i mokrine*. Kada svemu dodamo i to da se *Elsa-fluid* preporučivao *mladima i starima, planinarima, listonošama, vojnicima, lovcima, radnicima, koturašima, svima koji rade na polju i u rudniku, a osobito onima koji teško rade*, te da se u 1000 prigoda - *pokazuje kao korisno, ublažujuće, te ne bi smjelo ni u kojoj kući manjkati*, možemo zaključiti da je

sl.4. Analizom reklamnog materijala s ilustracijama i nazivima svih prostorija te tvornice ustanovljeno je da se u prizemlju nalazio laboratorij ili *lučbarnica*, prostorija za dopremu ili *pack-raum*, prostorija za procjeđivanje ili *filtrirraum*, spremište ili *magazine*, prostorija za punjenje ili *füllraum*, dvorana za destilaciju ili *destillirraum*, praonica ili *waschraum*, pisarnica ili *comtoir*, ured ili *bureau* i, naravno, ljekarna ili apoteke. Reklamni letak ljekarne *Sv. Trojstvo* u Donjoj Stubici

sl.5. Elsa-fluid dom u Zagrebu. Velika popularizacija toga proizvoda postignuta je reklamama koje su se u ono vrijeme objavljivale u svim časopisima, novinama i kalendarima, na etiketama i ambalažama, a čudotvorni lijek Feller je reklamirao i na pročelju *Elsa-fluid doma*, tada jedine zagrebačke četverokatnice, na uglu Jelačićeva trga i Jurišićeve ulice

sl.6. Ljekarna *K svetom Trojstvu* bila je mjesto proizvodnje kućnih i kozmetičkih sredstava sa zaštitnom markom Elsa.

18 E. V. Feller bio je vrlo poznat i po svojoj građevinskoj djelatnosti. Uz *Elsa-fluid dom*, četverokatnicu koju je projektirao Vjekoslav Basler, u važne se građevine ubraja i *Feller Haus*, obiteljska kuća u secesijskom stilu u Jurjevskoj ulici u Zagrebu, koju je projektirao Mathias Feller, polubrat Viktora Eugena, te dvokatnica na Tomislavovu trgu, koju je projektirao arhitektonski ateljeer Höhnigsberg i Deutsch.E. Uspješnost mnogih ljekarnika, pa tako i Fellera, utjecala je na njihov angažman i u drugim djelatnostima, posebice u arhitekturi i umjetnosti. Upravo su stoga ljekarničke zgrade u kojima su često živjele ljekarničke obitelji, bile i središta društvenog života mjesta. Poznat je primjer ljekarna u Klanjcu, čiji je vlasnik bio ljekarnik Singer, dobar prijatelj slikara Otona Ivekovića. Ljekarničke obitelji u mjestima Hrvatskog zagorja osim umjetnina, uvijek su prve posjedovale i novitete poput radija, koji je prvi imao Singer u Klanjcu, automobila, koji je u Pregradi prvi posjedovao Thierry, te telefona, koji je prvi put u Donjoj Stubici zavzonio upravo u Fellerovoj zgradi.

19 Thierry je svoje pripravke *Thierryjev balzam* i *Thierryjevu centofolijsku mast* zaštitio patentom u Londonu i prodao za 960 000 kruna. Imao je urede i podružnice u tridesetak svjetskih gradova, Londonu, Amsterdamu, Baselu, Beču, Berlinu, Bruxellesu...

20 *Danica. Kalendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga*, Zagreb, 1920.

21 *Gospodarski i vinogradarski kalendar*, Naklada knjižare L. Hartman, Zagreb, 1907.

sl.7. Reklamni letak za Elsa-fluid. Svaki Fellerov proizvod je imao zaštitnu marku i njegov potpis.

sl.8. Uz vlastite *Elsa* proizvode Feller je nudio i druge lijekove za probavu kao što su *Sehoferov balzam*, *Hofmanove kapi*, a protiv kašlja *krečno-željezni sirup*, *Hega šećerice*, prah za kašalj (*tijakerski prah*). Među ženama su bili popularni Fellerovi *Elsa* proizvodi za ljepotu, osobito kože i kose, primjerice *Elsa katran sapun*.

sl.9. Uz *Elsa-fluid* Feller je u Stubici proizvodio i druge *Elsa* proizvode, primjerice *tjerajuće Elsa-pilule* za poboljšanje probave.

sl.10. Reklamni materijal za *Elsa-fluid* proizvode.

22 Da je doista riječ o univerzalnom sredstvu, govori i druga reklama: *Nekoliko kapi dostaje za odstranjenje i najtvrdokornijih boli, koje često osjećamo u glavi, želucu, zubima itd. Ublažujući djeluje kod još tako jakih bolova, koji su nastali uslijed propuba, vlage i prehlade, zatim kod uloga, reumatizma, bolova u licu, ušima, vratu, trganje u prsima, ledjima itd. Mice(!) sami osvjedočismo a i čitamo tisuće priznanica, koje to posvjedočuju. Mnogi hvale njegovu uporabu kod iscrpljenosti, osvježujuće, mišice i živce jačajuće sredstvo.*

23 *Danica. Kalendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za просту godinu 1925.*, Zagreb, 1924.

24 Isto.

25 Isto.

26 Isto.

27 *Danica. Kalendar... za просту godinu 1925.*, Zagreb, 1924.

28 Isto.

riječ o vještom reklamiranju univerzalnog sredstva koje su svakog dana naručivali ljudi sa svih strana svijeta s najrazličitijim bolestima i tegobama.²² Na temelju promidžbenog materijala također saznajemo da je *Elsa-fluid* pripravljan od *bilinskih esenca*. Dobro razrađene reklame bile su važan dio Fellerova ljekarničkog poslovanja, a sadržavale su i upozorenje: *Čuvajte se patvorina!* jer se nekoliko puta spominju i pokušaji krivotvorenja toga čudotvornoga specijaliteta. Dobro poznat takav primjer vezan je za ljekarnika Fischla u Koprivnici, koji je počeo proizvoditi i prodavati *Elsa-fluid* po istoj cijeni, ali u drugačijim bocama. Zato je svaki Fellerov proizvod imao zaštitnu marku i njegov potpis.

Uz *Elsa-fluid* Feller je u Stubici proizvodio i druge *Elsa* proizvode, primjerice *tjerajuće Elsa-pilule* za poboljšanje probave, sredstvo za čišćenje čiji je glavni sastojak bila rabarbara, *Fellerove šećerne pastile proti glista* pod nazivom *Elsa* bile su namijenjene ponajprije djeci, ali izvrsno djeluju i kod uzraslih. *Elsa-švedske kapi* zapravo je

bio liker za *stomak*, a koristio je probavi i jačao apetit.²³ Protiv kašlja i boli u prsima Feller je proizvodio *Elsa-zagorski sok*, a protiv slabokrvnosti *Elsa-kina-željezno vino*.²⁴ Za dug život tu je bilo *Elsa riblje ulje*, koje jača *svakoga*, osobito *slabe žene i djecu*.²⁵ *Elsa-Mentolni klinčić*, kojim se uklanjala glavobolja i migrena, ali je ublažavao i posljedice uboda insekata.²⁶

Uz vlastite *Elsa* proizvode Feller je nudio i druge lijekove za probavu kao što su *Sehoferov balzam*, *Hofmanove kapi*, a protiv kašlja *krečno-željezni sirup*, *Hega šećerice*, prah za kašalj (*tijakerski prah*). Među ženama su bili popularni Fellerovi *Elsa* proizvodi za ljepotu, osobito kože i kose, primjerice *Elsa katran sapun*, *medicinalni sapun ljepote i zdravlja* i *Elsa pomada za lice*, za koju se u reklamama tvrdilo da od nje *nestaju sujedice, jetrene i sunčane pjege* te da onaj tko se njome služi dulje vrijeme *dobiva kožu čistu kao snijeg*.²⁷ Za lijepu i zdravu kosu proizvodio je *Elsa Tannonchinu pomadu za porast kose* i *Elsa-žestu za kosu*. Vrlo su cijenjeni bili i *Sapuni za ljepotu elegantne gospođe*, rađeni na bazi lilijanova mlijeka, *Elsa voda za usta*, *Elsa-Glycerin* za njegu ruku.²⁸ Muškarcima je bila namijenjena *Fellerova mast za brk*

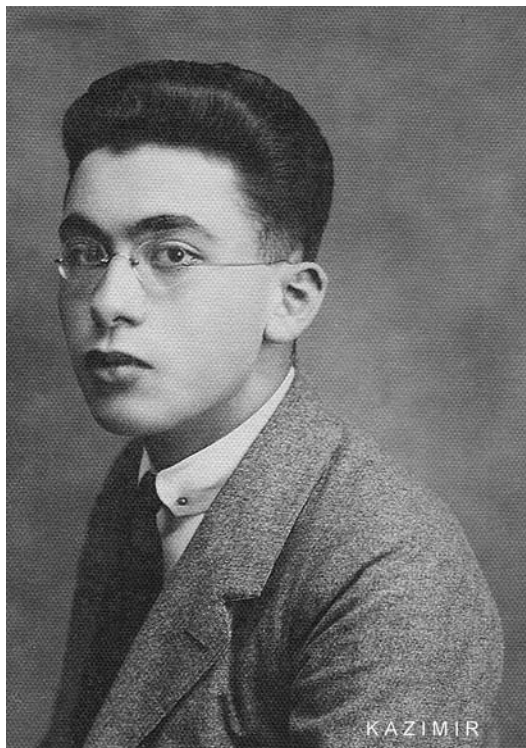

te *Elsa-sapun za brijanje*.²⁹ Fellerova turistička tinktura sa markom *Elsa* i turistički melem bili su proizvodi za liječenje i uklanjanje kurjih očiju.³⁰ Reklama za *Fellerove toaletne pastile za pranje s m. Elsa* jedna je od onih koja, uz namjenu navodi i sastav proizvoda: *sastoje se iz absolutno čistog borača natrija (Boraxnatron) i najfinije kolonjske vodice (Eau de Cologne)*.³¹ Tu su još *Fellerov prašak protiv znojenja s m. Elsa* te ublažavajući i oživljavajući *Fellerov Menthelstift*.

Osim proizvoda namijenjenih ljudima, u ljekarni *Sv. Trojstvo* moglo se nabaviti i sredstvo protiv muha, moljaca, stjenica i žohara - *Fellerov prašak za gamad "Elsa"*, miris za prostorije *Elsa šumski miomiris* i miris za rublje *Elsa-Sachet*.³²

Povodom tridesetogodišnjeg iskustva mušterija, Feller je objavio i seriju brošura pod nazivom *Kako se upotrebljuje*. Uz opis indikacija i primjene preparata, te su brošure sadržavale pohvale ili zahvale pacijenata. U sklopu reklame često su se nalazile i rubrike pod nazivom *Jasni dokazi*, a u rubrici su se navodila imena liječnika iz različitih zemalja koji preporučuju *Elsa* proizvode. E. V. Feller svoje je proizvode reklamirao u kalendarima za puk s naslovom *Prijatelj naroda, Danica, Srce Isusovo, Živila Hrvatska, Gospodarski i vinogradarski kalendar*.³³

U proizvodnji *Elsa-fluida* i drugih Fellerovih proizvoda sudjelovali su mnogi ljekarnici koji su u toj ljekarni usavršili svoje znanje. I poznati ljekarnik Žiga Ključec priključio se E. V. Felleru kada je 1916. g. prodao svoju ljekarnu *K crnom orlu* u Zagrebu. Pretpostavlja se da je u tvornici u Donjoj Stubici radilo oko stotinu ljudi.

Ljekarna *Sv. Trojstvo* pripada vrsti ljekarne s realnim pravom jer je bila privatno vlasništvo E. V. Feller i njegove obitelji, a mogla se prodavati i biti predmetom privatnog ugovora i prijenosa vlasništva. Ljekarnička djelatnost tada se često, upravo na temelju toga prava, nasljeđivala s koljena na koljeno jer je ugled i dobro poslovanje ljekarne ovisilo i o dugoj tradiciji koja je upućivala na kvalitetu.³⁴ E. V. Feller i njegova supruga Ida Oemichen imali su dvanaestero djece, osam sinova (Ferdinanda, Marka, Vladu, Miroslava³⁵, Mariana³⁶, Kazimira, Dragana i Vilibalda Srećka - Vilima)³⁷ te četiri kćeri (Elsu³⁸, Maricu, Zoru i Kristu). Ferdinand i Kazimir bili su ljekarnici te su također radili u donjostubičkoj ljekarni. Ferdinand³⁹, najstariji sin, završio je studij farmacije u Beču i radio je u Donjoj Stubici do 1926. godine. (Nakon smrti E. V. Feller ljekarnu je preuzeo sin Kazimir, koji je radio do 1942. godine. Ta se godina navodi kao godina smrti Kazimira Feller u Jasenovcu i smrti njegove žene lluške te desetogodišnjeg sina Ivana u logoru Stara Gradiška.⁴⁰ To je ujedno i godina prestanka proizvodnje *Elsa-fluida*. Do tada je proizvedeno ukupno 27 milijuna bočica toga *specijaliteta*. Godine 1943. ljekarna je pripala Rikardu Pažuru, a od 1945. radila je kao državna ljekarna sve do prije nekoliko godina.

Neobarokna zgrada koju je ljekarnik E. V. Feller dao sagraditi kao tvornicu-laboratorij ostala je sačuvana do danas, a 2006. godine izvana je potpuno obnovljena i restaurirana. Ima iznimnu arhitektonsku vrijednost te je važan urbanistički element grada. Stoga je 1994. godine i zaštićena kao spomenik kulture.⁴¹

U *Hrvatsko-slavonskoj farmakopeji*⁴² iz 1901. godine navodi se popis od 41 predmeta koji svaki laboratorij

sl.11. Ferdinand Feller, najstariji sin, završio je studij farmacije u Beču i radio je u Donjoj Stubici do 1926. godine.

sl.12. Nakon smrti E. V. Feller ljekarnu je preuzeo sin Kazimir, koji je radio do 1942. godine.

29 Isto.

30 Isto.

31 Isto.

32 *Danica. Kalendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za prostu godinu 1923.*, Zagreb, 1922.

33 U kalendaru za katolički puk *Srce Isusovo* i u *Prijatelju naroda Elsa-fluid* se promovirao u sklopu *istinitih pripovijesti* različitih naslova: *Kako je san spasio život, U svatovih spašen od smrti, Spasitelj života...*

34 Ljekarnička djelatnost prestaje se nasljeđivati kada prestaje dodjela spomenutih realnih prava, što je usko povezano s povećanjem broja osposobljenih ljekarnika, a ljekarne se počinju temeljiti na osobnom pravu. Ljekarna s osobnim pravom vezana je za određenu osobu koju nitko drugi nije mogao nasljeđiti. Osobno se pravo moglo prenositi na drugu osobu samo oblasnom dozvolom.

35 Filozof, književnik, publicist, stručnjak za reklamu.

36 Pijanist, glazbeni pedagog.

37 Svjetski poznati matematičar koji je od 1939. g. do svoje smrti 1970. živio u SAD-u. Jedan je od osnivača teorije vjerojatnosti kao znanstvene discipline. Dobitnik je američke nacionalne medalje za znanost.

38 Dabila je ime po Fellerovoj majci Elizabeti (Elsi) Holzer.

39 On se danas u Hrvatskoj smatra ocem ljekarničke promidžbe, koju je unapređivao kako bi se odupiro sve većem prodoru farmaceutske industrije (S. Fatović-Ferenčić, J. Ferber-Bogdan, *Ljekarnik Eugen Viktor Feller*; u: *Medicus*, vol. 6., br. 2, 1997.)

40 *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., str. 471. *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., str. 471.

41 Reg. br. 816 Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, danas Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine.

sl.13. Uz pomagala ili utenzilije te uz bočice i stojnice s ljekarničkim oznakama, ljekarničku zbirku iz Donje Stubice čini i sačuvani originalni ljekarnički namještaj ljekarne *Presveto Trojstvo* s kraja 19. i poč. 20. st.

42 Već se u prvim pisanim spomenicima opisuju sredstva za liječenje, a Galen, grčki liječnik, svojim je propisima o lijekovima dao temelje za pisanje kasnijih farmakopeja. Službene farmakopeje nastaju, posebice, od 1240. godine, kada Fridrik II. izdaje Zakonik s odredbama da se lijekovi moraju izrađivati prema točno određenim propisima. Kada u 18. st. pojedine države počinju izdavati svoje farmakopeje, i Habsburška Monarhija počela je 1774. izdavati *Pharmacopeia Austro-Provincialis*, posebne farmakopeje za svoje pokrajine Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Postoje i specijalne farmakopeje za vojsku, hospitale, djecu, privatnu upotrebu...

43 Kada su 2000. godine konzervatori iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu obradili zatečeni inventar Fellerove ljekarne, predmeta je bilo mnogo više nego 2007. g., kada je Muzej seljačkih buna izradio popis radi posudbe predmeta za izložbu *Od vrta do neba*.

44 *Hrvatsko-slavonska farmakopeja*, Zagreb, 1901.

45 O tome nam svjedoče opisi iz novina, a da su se tim eliksirom oduševljavali i oni iz udaljenih dijelova Europe, govori i odlomak iz djela *Knjiga* Brune Schulza, poljskog pisca: *...slijedila je stranica posvećena čudesnom lijeku za sve bolesti i tegobe. Elsa-fluid s labudom – tako se zvao taj balzam i činio je čuda. Stranica je bila puna osjerenih svjedočanstava, potresnih iskaza osoba kojima se dogodilo čudo. Iz Erdelja, iz Slavonije, iz Bukovine stizali su ozdravljenici puni ushbita, da posjedoče, da plamenim i uzbuđenim riječima isripovijedaju svoju priču. Išli su zabandažirani i pogrbljeni, tresući već suvišnim štakama, odbacivali flastere s očiju i zavoje sa skrofula.*

... I ako ih nisu boljeli čirevi, ako im se nisu lomile kosti, a otekline ih nisu tjerale u brlog, bili su sretni bezbojnom, sivom srećom, pušili su jeftini duhan, žuti carsko-kraljevski duhan, ili tupo maštali ispred prodavaonice srećaka.

46 Reg. br. 816 Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, danas Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine.

za pripremanje lijekova mora imati. Većina navedenih predmeta, poput boca i bočica, stojnica, tikvica, vrčeva, zdjelica, Liebigova hladila i eksikatora, pronađena je i do danas sačuvana u Fellerovoj ljekarni.⁴³ Prema popisu iz farmakopeje možemo pretpostaviti da su osim sačuvanih utenzilija pronađeni i *mikroskop, sprava za razvijanje klora, kušaljke, birete, lijevci za prokapljivanje, udubena stalcalca, kliješta za taljike, gustomjeri, toplomjer, sitnozor*...⁴⁴ Uz pomagala ili utenzilije te uz bočice i stojnice s ljekarničkim oznakama, ljekarničku zbirku iz Donje Stubice čini i sačuvani originalni ljekarnički namještaj ljekarne *Presveto Trojstvo* s kraja 19. i poč. 20. st. Cjelokupna ljekarnička zbirka daje sliku laboratorija i ljekarne s početka 20. st., govori o ljekarništvu i industrijskoj proizvodnji lijekova u prvoj polovici 20. st., ali sadržava i informacije o jednom gradu – Donjoj Stubici i o jednoj

obitelji – obitelji Feller, koju je "eliksir" *Elsa-fluid* proslavio i obogatio, te u svojoj pozadini krije priču o vremenu prve polovice 20. st., kada je "mali čovjek" u čudesnoj bočici tražio spas za svoje tijelo, ali i dušu.⁴⁵

LITERATURA

1. B. Cetina-Čizmek, *Švicarski muzej povijesti farmacije*, u: Farmaceutski glasnik: glasnik Hrvatskog farmaceutskog društva, Hrvatsko farmaceutsko društvo, br. 4. Zagreb, 2001.
2. *Danica. Kolendar i ljetopis Društva Sv. Jeronima za prijestupnu godinu 1916.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1915.
3. *Danica. Kolendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za prostu godinu 1918.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1917.
4. *Danica. Kolendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za prostu godinu 1919.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1918.

5. Danica. *Kolendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za prostu godinu 1920.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1919.
6. Danica. *Kolendar i ljetopis društva Svetojeronimskoga za prostu godinu 1923.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1922.
7. Danica. *Kolendar i ljetopis Društva Sv. Jeronima za prestupnu godinu 1924.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1923.
8. Danica. *Kolendar i ljetopis Društva Sv. Jeronima za prostu godinu 1926.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1925.
9. Danica. *Kolendar i ljetopis Društva Sv. Jeronima za prijestupnu godinu 1928.*, Društvo Sv. Jeronima, Zagreb, 1927.
10. S. Fatović-Ferenčić, J. Ferber-Bogdan, Ljekarnik Eugen Viktor Feller; u: *Medicus*, vol. 6., br. 2, 1997.
11. *Gospodarski i vinogradarski kalendar za prostu godinu 1907.*, Zagreb, 1907.
12. *Gospodarski i vinogradarski kalendar za prostu godinu 1899.*, Zagreb, 1899.
13. *Gospodarski i vinogradarski kalendar za prostu godinu 1900.*, Zagreb, 1900.
14. *Gospodarski i vinogradarski kalendar za prostu godinu 1902.*, Zagreb, 1902.
15. *Hrvatsko-slavonski ljekopis*. Zagreb, 1901.
16. V. Grdinić, L. Stefanini Orečić, *Hrvatsko-slavonski ljekopis 1901*. Zagreb, 2001.
17. V. Grdinić, *Ilustrirana povijest hrvatskog ljekarništva: ljekarništvo na tlu Hrvatske: dokazi*, Hrvatsko farmaceutsko društvo, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1997.
18. *Hrvatsko zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, 1981.
19. *Medicinska enciklopedija*, sv. 2.
20. F. Minarik, *Od staroslavenskog vrašćva do suvremenog lijeka*, Ljubljana, 1971.
21. *Od vrta do neba* (katalog izložbe), Muzeji Hrvatskog zagorja, Gornja Stubica, 2007.
22. A. Oršić, *Memoari*; u: *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, knj. X., Zagreb, 1869.
23. K. Petrić, *O ljekarništvu i prvoj zgradi ljekarne u Klanjcu*; u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, Muzeji Hrvatskog zagorja, br. 13/14, 1993./1994.
24. Pleša Lj., *Prilog historiji pošte u Hrvatskom zagorju*; u: *Starine JAZU*, knj. 54.
25. *Prijatelj naroda. Hrvatski pučki kalendar za prostu godinu 1903.*, Zagreb, 1903.
26. *Srce Isusovo. Kalendar za katolički puk. Za prostu godinu 1900. Tečaj prvi*, Zagreb, 1900.
27. *Srce Isusovo. Kalendar za katolički puk. Za prostu godinu 1901. Tečaj drugi*, Zagreb, 1901.
28. *Srce Isusovo. Kalendar za katolički puk. Za prostu godinu 1903. Tečaj prvi*, Zagreb, 1903.
29. A. Vrgoč, *Uputa u farmakognoziju - ujedno komentar farmakognoskom dijelu jugoslavenske farmakopeje*, Zagreb, 1931.
30. *Živila Hrvatska! Kalendar za hrvatski narod za prostu godinu 1900., VII. tečaj*, Zagreb, 1900.

Napomena:

Tekst *Ljekarna Eugena Viktora Fellerera u Donjoj Stubici* je pismeni rad autorice Lorke Lončar na stručnom ispitu za zvanje kustosa, prosinac 2007.

Mentorica: Ela Jurdana, Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

THE PHARMACY OF EUGEN VIKTOR FELLER IN DONJA STUBICA

The beginning of pharmaceutical activity in Hrvatsko Zagorje is also connected with the monasteries; a good example is the Franciscan monastery in Krapina. At first the Franciscans kept household pharmacies (*Apothecula domestica*), and their apothecaries and surgeons would also treat people outside the convent free of charge. In the 18th century they started to found public pharmacies, in Varaždin, for example, and Kloštar Ivanić.

At the end of the 19th century industrial production split off from laboratory work and started to encompass only the factory production of medicines, which required much more complicated processes and equipment, the linkage of a larger number of experts, pharmacists, chemists, technologists and mechanical engineers, not only apothecaries. The beginning of industrial production of medicines in Croatia is connected with Hrvatsko Zagorje – with the druggist Thierry and his pharmacy or factory in Pregrada.

When in 1892 he obtained the necessary license, Adolf Alfons Thierry de Chateaufieux built a building in which he opened his chemist's called *At the Guardian Angel*, with a factory behind it. This was the first pharmaceutical and chemical firm in SE Europe. A few years after Thierry's arrival in Pregrada, in 1899, Hrvatsko Zagorje acquired one more famed chemist – Eugen Viktor Feller, the owner of the *Holy Trinity* pharmacy in Donja Stubica.

Feller had studied pharmacy in Czernowitz, and then, under Dozent Glücksmann, chemistry teacher, also went in for pure science. He gained a lot of experience in pharmacies in the provinces of Austria. In 1901, Feller set up a factory-cum-laboratory in newly built neo-Baroque building by the church.

The pharmacy *At the Holy Trinity* in Stubica Dolnja was a “place for the production of household and embellishing resources with the trademark Elsa”, which, of course, above all referred to Feller's *fragrant Elsa-Fluid*. Feller had started the production of this speciality in 1897 in Grubišno Polje, but it reached its peak in Donja Stubica. This panacea was named after his mother, Elsa, and it brought great wealth not only to the Feller family, but also to the city of Donja Stubica. It exported to almost all the countries in Europe – to Austria, Italy, Germany, France and England, for example, and also captured markets in Egypt, Japan, China and America.

The neo-Baroque building that Feller had built as laboratory cum factory is still intact; in 2006 it was completed renovated and restored outside. It has great architectural value, and is an important element in the image of the city. In 1994 it was placed under a protection order.

The whole of the pharmaceutical collection provides an image of laboratories and pharmacies from the early 20th century, tells of the work of the druggist and of industrial production of medicines in the first half of the 20th century, and also contains information about a town, Donja Stubica, and a family, the Fellers, whom the panacea Elsa-fluid made rich and famous; implicit in it too is a story about the time of the first half of the 20th century, when the man in the street sought salve for body and soul in a little bottle.

Cjelokupna ljekarnička zbirka daje sliku laboratorija i ljekarne s početka 20. st., govori o ljekarništvu i industrijskoj proizvodnji lijekova u prvoj polovici 20. st., ali sadržava i informacije o jednom gradu – Donjoj Stubici i o jednoj obitelji – obitelji Feller, koju je “eliksir” *Elsa-fluid* proslavio i obogatio, te u svojoj pozadini krije priču o vremenu prve polovice 20. st., kada je “mali čovjek” u čudesnoj bočici tražio spas za svoje tijelo, ali i dušu.